

մեացի, յիւր միւսանգամ գայտաւան առնէ: Իսկ ի վերջին դարձաւ եւ ի վերջին ժամանակներս, յորում որ Թվական 2917 (— 1848) թն. (երկու ու կէս էջ ժամանակագրութիւն որմէ վերջ նոյն գրէն): Դարձաւ յիշեցէք ի մաքաբալ յաղթաւ ձեր զառաք յիշեցեալ հաստատարիմ ամանաւորն զտիրէլ յովանէն եւ զհայրն իւր զկարայտիւ եւ զմայրն իւր զհայնաւ: զկողակիցն իւր զզուլբէկին եւ զնորաւ իւր զգիրիկան եւ զմորախն: Եւ զքրոն իւր զհաշման: Եւ ապառնաց զառաք զիրքս ի յանդիմանաց, եւ ետ վերադին նորոգել անդին յիշայտակ իւրն եւ նորոգել իւրոյ: Եւ որք հանգիտիք ի ամոյ տեսանելով կամ եղանակելով յիշեցէք զսովանէն եւ լի բերանով եւ ուղիւ որտաւ տառաւանդորմ տացէք: Եւ տառաւան ձեզ սորոգեցիք ամեն: Եւ ինչ նվառս: Ներսէս կրօնաւոր վարդապետ որ զգիրքս նորոգեցի եւ զապաւ յիշայտակարան գրեցի: տապէք տառաւանդորմ: առաջին բառացոյնն եւ վերջին ապառնոցի: Եւ տառաւան ձեզ եւ ան յաշայտարակ սորոմեացի յիւր միւսանգամ գայտաւան առնէ: Եւ

29.

ԳԻՐԻԳ ԵՆԿՐԵՆԵՑ ԴԱՆԻԹԻ

ԹՈՒՂԹ 103. Էջ չէ նշանակուած: — ՄԵԾՈՒԹԻՒՆՆ 27.5 սմ. երկ. 20 սմ. լայն. 1.5 սմ. Նստ: — ՆԻՒԹՔ ԹՈՒԹ: — ՆԱԶՄ՝ կարեպատ խաւաքարտ է, ոսկեզօծ, նոր կազմով: — ԳՐՈՒԹԻՒՆՆ մաքուր, քայքայ խաւանակ: Կամառտադրութիւն խիստ շատ: — ԳԻՐ՝ փոքր նոտրագիր: — ՍԱԶՐԱՆՍՈՒԹՆ ԵՆԿ ԿԱՐՄԻՐ: — ՏՈՂ 45. Երկսիւմ իւրաքանչիւր 22.5X7 սմ. միջին լուսանցք 0.9 սմ.: — ՀԱՆԳԱՄԱՆԻՐ մաքուր: — ԴԱՍՏԱՐԹ ԹՈՒԹ 13: — ՊԱՅԿԵՐ ԵՆԿ չկայ: — ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՆԿ ԳԻՐԺ անծանօթ:

Իւն գրեւն վերջէ կայ: “Տէր տաւքելի եւ առնից եւ քալ հաւառարի Նշաղիմ փիլիսոփայի տաւքաբարի երկոյ քրանիւնի Գրիգորի Տիեզերալոյ վարդապետի արարեալ բան խրատական ոգեշափ եւ հանձնար իմաստայեղ ի մեկնութիւն Սահմանաց գրոյ ի յիդ մաղմանաց բանասիրաց եղբարց հարազատաց նորին աշակերտաց: Եւ յանահաւան նոյն Առաքելն ուրիշ իմաստասիրական գրութիւններ: Իսկ ամենն վերջ “Չտաքաց եւ զգծոյ իմաստասիրական տփետարի մերայ հայկազնի. փիլիսոփային դաւթի եւ մեկնողի սարին: Առաքելն սիւնեաց վերայ գիրաղի. յիշեցէք ի քրիստոս: Եւ զուր յիշեալ լիլիք ի քրիստոսէ մերմէ ամեն: Եւ Ուրիշ ոչ մի յիշատակութիւն:

30.

ՈՂԵ ԶՆՈՐԴԱՆԻՐ

1832

ԹՈՒՂԹ 80. Էջ չէ նշանակուած: — ՄԵԾՈՒԹԻՒՆՆ 18 սմ. երկ. 11 սմ. լայն. 1 սմ. Նստ: — ՆԻՒԹՔ ԿԱՐԵՊԱՐ ԹՈՒԹ: — ՆԱԶՄ՝ Թղթապատ խաւաքարտ, նոր կազմով: — ԳՐՈՒԹԻՒՆՆ մաքուր, որոշ եւ գեղեցիկ: — ԳԻՐ՝ նոտր: — ՏՈՂ՝ 18: — ՍԱԶՐԱՆՍՈՒԹՆ ԵՆԿ ԿԱՐՄԻՐ: — ՀԱՄԻՐ ԵՆԿ չկայ: Սկզբը մէկ ՊԱՅԿԵՐ ԲԱՄԱԿԱՆ սիրուն որու տակ գրուած “... զարեւ նորոգեւ Նը-

կարի այս գեղատեսիլ պատկեր տուր կուսն (անունը յետոյ քերթուած): — ԴԱՍՏԱՐԿ ԹՈՒԹ՝ սկզբն 2 էջ եւ վերջն 11 ԹՈՒԹ: — ԳԻՐԺ՝ անծանօթ: — ԺԱՄԱՆԱԿ ԹՈՒԹ 1832:

Գրեւն վերջին մասն է “Ի Գրեւն վարդապետէ հետեւեց գրեալ գիր լուսաւոր ընդդէմ ազգիս հայոց: Ժամն այսօրին եւ ընկաւաւ արժատնին բզապաստանն: Գրեւն ի գրեգոր վարդապետէ փեշարմանեան, Եւ “յանաբաժան մեր Գրեւն բէն առ սիրաւարա սիրելի Սիմէոն վարդապետ: Եւ որմէ վերջ տապանագիր մը՝ 1832:

31.

ՎԱՐԴԱՆԵՑ ԵՆԿՆՈՒԹԻՒՆ ԵՐԿ ԵՐԿԱՅԻ

1838 ԳՆԱԻՆ 10:

ԹՈՒՂԹ 56. Էջ չէ նշանակուած 8: — ՄԵԾՈՒԹԻՒՆՆ 22 սմ. երկ. 17 սմ. լայն. 1 սմ. Նստ: — ԿԱԶՄ՝ Թղթապատ խաւաքարտ, նոր կազմով: — ՆԻՒԹՔ ԿԱՐԵՊԱՐ ԹՈՒԹ: — ԳՐՈՒԹԻՒՆՆ նոտր, մաքուր եւ գեղեցիկ: — ՏՈՂ՝ 22: — ՍԱԶՐԱՆՍՈՒԹՆ ԵՆԿ ԿԱՐՄԻՐ: — ՀԱՄԻՐ ԵՆԿ չկայ: Սկզբը մէկ ՊԱՅԿԵՐ ՍՈՒՐՄԻՆ: — ԴԱՍՏԱՐԿ ԹՈՒԹ՝ սկզբն 2 էջ եւ վերջն մէկ ԹՈՒԹ

Առաջին էջին վրայ գրուած է “Գրեւ որ կոչի մեկնութիւն երգ երգոյ արարեալ հոգեպայծառ Հօրն Մեծին Վարդապետ: Վերադառն ընդդէմակեցաւ Եւնամբ Գաղարա վարդապետ վաճանեան 1838 ԳՆԱԻՆ 10 ի կարեւն:

32.

ՊԱՅԿԵՐ ԵՆԿՆՈՒԹՆ ԿԱՐԵՊԱՐԿԱՅԻՆ

1830 (Դ)

ԹՈՒՂԹ 76. Էջ նշանակուած 1—121. վերջն 14 ԹՈՒԹ Էջ չէ նշանակուած: — ՄԵԾՈՒԹԻՒՆՆ 22 սմ. երկ. 18 սմ. լայն. 1 սմ. Նստ: — ԿԱԶՄ՝ լաւապատ խաւաքարտ: — ՆԻՒԹՔ ԹՈՒԹ: — ԳՐՈՒԹԻՒՆՆ մաքուր նոտրագիր: — ՏՈՂ՝ 32: — ՀԱՄԻՐ, ՊԱՅԿԵՐ ԵՆԿ չկայ: — ԴԱՍՏԱՐԿ ԹՈՒԹ՝ սկզբն եւ վերջն մէկ մէկ ԹՈՒԹ: Իւ մէկ յիշատակութիւն: — ԳԻՐԺ՝ զազարա վարդապետ. Թուական 1830 ():

(Ըրաւանիւն)

Հ. Յ. ԱՄԱՌՈՒՆ

ԳՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՎԱՆԵՐԿ ՄԸ ՀԱՅ ՀՆԱԳՐԱԹԻՒՆՆ ՎԱՐԾ

(Ըրաւանիւն)

Իշտորգոյն համար ամենքը Կորոնէ ԺԲ ԳԱՐԵ: Այս ԳԱՐԵ ստուգի. բոլորգոյ գրեւաճառութեան համար կարեւոր միջոց մ'ըղած է, երբ նոյն տառաձեւերը սկսած են Կորեւ պաշտօնական գիր ըլլալ գրութեան արհեստի, միշտեւ միշտեւ նախընթաց ԺԱ ԳԱՐԵՆ վեր-

չէրը տիրոջն էին տակաւն երկաթագործերը։ Այս կէտը տարակուստակ չէ։ Արեւէ հաւաքման մը ձեռագիրը աչքէ անցնելով կրնայ պայծառ տեսնուի որ ծ.Բ գարն եղած է նոր գրին կամ բոլորին տարածուելուն եւ ընդհանրանալուն գլխաւոր ժամանակը, ինչպէս նաեւ գրչութեան հասանքի մը, որ կը սկսի անկէ ետքն ալ յորդել եւ զեղուի, գլխաւորաբար ի կիլիկիա։ Միշտն ղնենակոյ հաւաքումը ձոխ է բազմաթիւ՝ նաեւ իտալիէ՝ ձեռագիրներով եւ ամէն տեսակ բոլորգրներով նշննայ ծ.Բ գարուն. որինցի գեղեցիկ գրչութեանց բազմաթիւ օրինակներ ալ հրատարակած է Հ. Ղ. Ալիշան նմանահանութեամբ իւր «Միտան» համադրութեան մէջ։

Սակայն՝ ընդունելով ալ ծ.Բ գարն իբր բոլորգրի համար նոր չըթնի մը սկիզբն, որմէ ետքը նշնն գիրը տիրող դարձաւ՝ յետոյ նաեւ ապագութեան ալ անցնելով, սխալ կ'ըլլար նշնն գարուն համարել բոլորգրի ծագումը։ Արեւն այն պարագան որ ծ.Բ գարու բոլորգրի ձեռագիրը լինովն զարգացած եւ գրչութեան աւուրեալի համար կանոնաւոր ու վայելուչ ձեւերու վերածուած կը ցուցնեն բոլորգրի, կը ցուցնեն որ նշնն գարուն չի կրնար ըլլալ բոլորգրի ծագման սկզբնաւորութիւնքն, այլ շատ աւելի հին ժամանակներէն։ Բայց արդէն ձեռագիր ալ ունինք ծ.Բ գարնէ գտնէ երկու դար

կանուս, եւ այն լինովն զարգացած եւ անխառն բոլորգրով՝ Հ. Ղ. Ալիշան իւր «Այրաբատ» համադրութեան մէջ (էջ 498) ամբողջ ել մը նմանահանութեամբ հրատարակած է կոպովիտ գաւառը 999ին գրուած Եփրեմայ Մեծնութեան Պատգովն ձեռագրին յիշատակարարը, յայտնապէս ոչ շատ ճարտար գրչի ձեռքէ ելած, բայց նաեւ ասոր համար շատ յարգի հետգրական տեսակիտով։ Բոլորգրի եւ ընդհանրապէս, ամբողջը կարծես աւելի նոր ժամանակի թիւրմովար գրչի մը գործը. շատ տառեր ալ աւելի պարզ ձեւերով քան կանոնաւոր բոլորգրի ձեռագրացը, աչքի կը զարնէ «Հ» տառին միշտ առգէն վերէ կեննալը եւ անսովոր ձեւ մ'ունենալը. զուտ նոսրագրի ձեւ ունի «Հ», եւ ուրիշ նմաններ։ Հ. Ղ. Ալիշան իրաւունք ունի ասոր մասին գրելով հետեւեալը. (էջ 497 ծան.) «Մատենան յորում յիշէ այս եւ որոյ է պատճէնս լուսաւոր՝ բազում դիմադ նշանաւոր է. զի ե մի ի հնագոյն հայկական ձեւագրաց» յառաջ քան զհալար թաւական փրկիւն. եւ զի գրեալ է ոչ ի վերայ մագաղաթի, այլ բուսական թիւթոյ, զոր գրովն արդար արդեւ կ'ուզէ. որպիսի հնութեան մը հայ գիր ի իսկ վերայ՝ ոչ գիտեմք այլուր յայտնեալ։ Եւ զի նորանք իմն են եւ տառքն, զորս գրովն խոնարհութեամբ անկեղծօք էր համարի. եւ դարձեալ փասն ծանօթութեանց՝ զոր ընծայէ զեպիսոպոսարանն եւ զեպիսոպոսաց ոմանց ասանն Բագրատունեաց, զորս այլուտ ոչ ձանաչեալք են»։ — Թեպէտ ոչ

1 Յիշէր միայն մէկ քանիք։ Գիրք Պարագանց իտալացի օրինակ Ներսիսէ Լամբրոսցոյ Ուրի (— 1175) թուին. (Իմանահանեալ՝ Սիւտան էջ 87.) — Եփրեմայ Մեծնութեան աւետարանի՝ նշննէն գրչութեան Լամբրոսցոյ Ուրի (— 1195) թուին. (Եփրեմայ Սիւտան էջ 88.) — Եփրեմ Լամբրոսցոյ յիշատակարան Պատգովն թ. 859 յուսական ձեռագրին վերջը. (ՆՊՊ. Սիւտան 92.) — զուտ բոլորգրի նշննէն Լամբրոսցոյ Սաղմոսամկնիքը, գրուած անոր Ստանէլ աշխրհաբնի Ուրի (— 1190) թուականին. (ՆՊՊ. Սիւտան 99, 112.) — Մաղաղ գրուած ի Պապա՝ Ուրի (— 1216) տարին. (Կիլիկ ՆՊՊ. Սիւտան, 415.) եւ բազմաթիւ ուրիշներ։ — Զատ ձեռագրաց բոլորգրին այնպէս կանոնաւոր, պարզ ու մաքուր է որ քիչ քանակ ապագութեանց պատարաստ ան ըլլայ գիրը. օրինակ համար Թովհանուս Արքայապետ գրչութեան (չստ մասնէ) ձեռագրի գրչը Մաղաճիկ եւ Երար՝ 1271էն յետոյ գրուած, որուն ընծայական առ քիչք տես «Սիւտ», էջ 145։ Նշննպէս՝ Զարափոց գրուած ի Փրեմեր 227ր (— 1325) թուին. (ՆՊՊ. Սիւտ, 152.) Մանուկանիք գրուած ի Գրազարկ 21Բ (— 1813) թուականին. (ՆՊՊ. Սիւտ, 233.) նշնն առջ գրուած միտասաւ Եւտարանի՝ 22 (— 1331) թուականին. (ՆՊՊ. Սիւտ 235.) Թովհանուս Արքայապետ աւետարանի՝ գրուած 1262 կամ 1278 տարին. (Իմանահանութեան ձեռագրի տես «Սիւտ» 146, 291, 298 եւ 424, վերջինս մեծ էր. մը) — Անհարաւ է յիշել միայն բազմաթիւ ձեռագրերն, նշնն իսկ զանոնք օրոնց գիրը ձանթի է մեզի չըզտապատկերելով։

1 Սովի աւելի հին ալ Հայերեն թղթեայ ձեռագիր կայ, այսպէս Նիմփոնի մատենադարանի թ. 2048, 15 ձեռագիրը 971 թուականին, տես մեր «Մատենադարանի Միտար Ուսումնականութիւնք», (Վիեննա 1895), էջ 295-98. Հմմտ. նաեւ էջ 202։

2 Սիւտով յիշատակարանը տես «Այրաբատ», էջ 497 Եւմէ, աւր քիչը «Սիւտաշէն» երեսուոր ի մէջ պայց կ'ուզէ. «Եւ քիչեւս գիրք Ցեառն Եփրեմի՝ արդեւ յառաջիկայ տարի Սիւտագ գրուած ի տանն Արքանիւնայ. եւ զերկրորդ գիրքն (Մեծնութեան Ուրիներն) ի կոպովիտ գաւառի ի տանն Բագրատունեաց եպիսկոպոսարանի, ի տանն Գաղղեոսի ժամանակի՝ Ցեառն Մուշէի երեսուորայլ... այլ յայլ ձեւ խառն։ Զորս աղանձ անմեղապի լինէ անհեղին գրչոյ եւ աղքատ քարտեւիս, եւն։ Առաջին մասին մէկ կը ծանուցանէ որ Եփրեմայ այս Մեծնութեան օրինակը գտած էր յԵՂԵՆԻ՝ յիշատակութեան Արքանիւնայ, «ի ստոյգ եւ հին աւերակէ. զոր եւ բերին յետոյ նաեւ ուրիշ տեղ գտած էր Ուրիներն Մեծնութեան ծ.Բ թղթեայ Պատգովն, եւ այսպէս երկու գիրքն ալ «ի մի գիրք գրեցին, նաեւ առաջին զՑեառն Եփրեմի, եւ ապա Ցեառն Թովհանուս, եւն։

բակատար գրչութիւնն: Եւ սակայն իրարու հասակակից են անոնք:

Ուրիշ կողմանէ ալ հետաքրքրական է այժմ գնեստիկ գտնուող ձեռագիրս: Միայն է այս՝ որչափ գիտենք, որուն մասին կը վկայուի թէ Մեւոյ արտաւանդ գրչութիւն մասնաւորապէս կարգէն անցած էր: Այս բանն կը պատմէ Սարգիս Սանահնեցի Վարդապետ¹ նոյն մասունին մէջ աւելցուցած յիշատակարանի մը մէջ, որ ՆՂ (= 1041) թուականը կը կրէ:² Ինչպէս նաեւ յետոյ Գրիգորի եպ. Տուռնորդը ձեռքէն անցած եւ ՈԳ (= 1154) թուին կազմուած,³ ապա Յովհ. Որոտնեցւոյ սեպհականութիւն եղած: Է. Ալիշան երկու առաջին յիշատակարաններն ալ հրատարակած է, երկուքն ալ բոլորգրի Տուռնորդէն յոռեգիծ գրչութեամբ: Իսկ ինչ գիր է Սարգիսի Սանահնեցւոյնը: Է. Ալիշան այս վերջինն ալ մեծ իրի մը չափ՝ գրած է «Շիրակայ» տեղագրութեան մէջ (էջ 50). Եւ այս վերջինս հնագրութեան համար ալ արժէք ունի: ԺԱ դարուն կիսուն գրող Սարգիս Սանահնեցին անշուշտ Բուրժիքի գիտած է գրել, բայց ոչ միայն ճարտարագիծ չէ մեր առջինն եղածն, այլ նաեւ տեղ տեղ նորագոյն բոլորգրի այնպիսի տառաձեւերով, որ գրերէն մէկ քանին կրնայինք փորձուիլ աւելի շղագիր համարելու քան թէ բոլորգրի (տես 2եւ 3.) — Վերջապէս սակէ իբր ութ տարի յառաջ գրուած բոլորգրի ձեռագիր մ'ալ կը յիշուի՝ այժմ Եւփմանի գրատան Թիւ 229, գրուած 1033ին, ուստի բոլորգրի վկայ մ'ալ ԺԱ դարու սկիզբէն: Եւ ո՞ գիտէ՝ տակաւին որչափ այս կարգի գանձեր կան մոռցուած այլ-եւայլ հասարգմանց մէջ, որչափ ուրիշներ անծա-

նօթ ծնացած ու փճացած: ԺԲ դարէն սկսեալ եւ անկէ ետքը բոլորգրով ձեռագիր արդէն հազարներով կրնանք հաշուել, ուստի աւելորդ է օրինակներ յիշել:

ար Ինչիւնի առիւն:

առեալ Ինչիւնի Կրիստոսար

Իբրանդ են: արդ Կաղիթ

ապարհայից Կ, աղաւ

գիսյիշ են քիսի: Կոյ

Կայայիցի Կ, Կ

2եւ 3:

Նոտորգի համար դժբախտաբար կը պահուի այժմ մեզի հնագոյն վկայ մը՝ գոնէ յիշեալ Կոգովորի ձեռագրին չափ հնութեամբ: Մեզի ծանօթ նոտորգի ձեռագիրը որոշ թուականաւ չեն անցնիր ԺԳ — ԺԶ դարերէն աւելի վեր, ուստի այն ժամանակէն որ նոտորգի ընդհանրապէս համար կ'որոշուի՝ Մովսէս շնորհաբեր ըսել թէ արդեամբք այդ դարերուն ծագած ըլլայ նոտորգիքը: Մեր համոզմամբ գոնէ Կոգովորէն շատ կրտսեր ըլլալու չէ այս տառաձեւն չէ, միայն թէ ստոր չունինք՝ կամ մեզի ծանօթ չէ՝ նոյնպիսի հնութեամբ վկայ մը: Ինչպէս բոլորգրի՝ նոյնպէս ասոր ալ Մեզման կամ Խառն ձեւեր չեն պահուի: Ըստ հետաքրքրական է այս տեսակետով 2եւ (= 1298) թուին Ի Գայիշանը գրուած Պիտղից գիրքը, որուն յիշատակարան նմանահասութեամբ ծանօթացած է:⁴ Մնշուշտ բոլորգրի գրել գիտած ըլլալու է Յովհաննէս Գրիշը, բայց արդեամբք խառնորդ գրչութիւն մ'եղած է բոլորգրի եւ նոտորգի (տես 2եւ 4), տառերու կէտը զուտ բոլորգրի ձեւերով ըլլալով եւ միւսը նոյնպէս բացայայտ նոտորգի: Ասկէ եօթը տարի միայն կանուխ է գրչութեամբ ու-

1 Ճմբ. «Շիրակ» էջ 50 եւ Ես. «Գափ յարմար էր չոյ թուական ՆՂ (= 1041) եւ վերաբոյժի մարդկանց արքայ Էսոյց մեծեմանուն Յովհաննէս, զոր եւ Սարգիս Վարդապետ զգրքս Էսոյ յարձանակած քան Կան. Ես. անգեալ յանկան միւս», անդիտել. Թեմակաւ թաւադէր յանկան յարմարին, եւ գրեալ լայր լուսնանի իսկ իմ չորեքեալ իմանալի է կշռուցին, եւ ըստ սովորական մեր արժեքակարգի զարեւոյս բացեալ է բանին բերկրի. եւ աս զատուցեալ յանկանին՝ կայր կարտաւ ձեռնառ. Երեւ կորկաւելոյ, զոր ապա առեալ իմ ընդ իս տառայ, հասեալ է բանդէն: Արդ մաղթեմք հեւ:

2 Նմանահասութիւն այս յիշատակարանին տես «Սարգիս», էջ 167. «Եւ Գրիգոր նուստի է մակա քառակութեանց ուսումնական արտադրութեանց, յազատ տանէ, ստացա զմարդարեան հաւատոյ յաւերժ ցնեմութիւն անձին եւ ի յիշատակ հոգւոյ, ի ՈԳ. (= 1154) թուոյ, Կաղիթի յեւթմի իմ, յաշխարհ Սարգիսանեանի է վան Յովհաննէս, ի գոգոս օրոյց Կարապետիս. աղաւթմ որք աւելիք, յիշել աղաւթիւք եւ զնմամբ մարմնոյն Գրիստոսի, Եւսոյ չէ գրուի ի բր առույն մասամբ զարդագրերով, մասամբ ծածկագրութեամբ:

3 Իսկատար նոտորգի՝ ի միջ ուլլը Գ2ե (= 1436) թուին գրուած Պատմութիւն Ս. Թեոփորոսի ի վան Ս. Թովմայի Աղուշաք. (ՆՁՀ. «Սիւսական», 326.) Եւթմանի Թ. 902 եւ 1088, առաջինը յամ 1315, երկրորդը՝ 1420, եւ արբիշեր: — Նոտորգի՝ Էղագիր՝ մեր Մանուկ դարանի Թ. 89, գրուած 1585 տարին (տես «Գոգական», 81ա, Բ. 19), եւ շատ նմաններ:

4 Է. Ա. Ալիշան, «Սիւսական», 133:

Երկու բան կարծենք կրցանք ապացուցա-
նել: Նախ թէ Հայոց տառերու այլեւայլ տե-
սակները չեն ծագած այն դարերուն, երբ տիրող
կ'ըլլան ի գործածութեան, այլ արդէն դարեր
այլ յառաջ. եւ երկրորդ — որ ինքնին կը հետ-
եւի — թէ քիչ շատ ամէն ժամանակ այլեւայլ
տառաձևեր գործածութեան մէջ էին, թէեւ
մին միայն ըլլար պաշտօնական տիրող գիրն ըստ
դարուն ճաշակին: Վերին կէտիս իրրին ապա-
ցոյց կրնային տակաւին բազմաթիւ օրինակներ
յիշել: Ցանցառ չեն նաեւ այնպիսի գրչագիրներ,
որ այլեւայլ տառաձևեր միանգամայն գործա-
ծուած կը ցուցնեն: Ահա՛ օրինակի համար, մեր
գրատան թ. 280 Բահանայաթաղը 1214 ին
գրուած Ուսայի Նահանգին Շալլման գաւառին
Ուսայի զիւլը՝ շատ գեղեցիկ եւ կանոնաւոր
էջնէ Բաբուդեան երկու-հարկ, բայց նոյն ձեւագրին
խրատագրերը, սաղմաները եւն նոյնպէս ճարտա-
րագիծ ձեւքէ ելած գուռ եւ անխառն Բուրդու.
(տե՛ս «Ցուցակ», Տխա. Ա. 4.) Երկու տարի
միայն ետքն է Վենետիկոյ գրատան ձեւագիրը՝
գրուած չփեր գաւառի Պայաս գիւղը Ուկն
(= 1216) թուին՝ ընտիր բոլորգրով, բայց
գլխաւոր հատուածոց սկզբան էջերը նոյնչափ
մաքուր ու կանոնաւոր գլխագիր — երկաթագրով.
(Երկու կտոր նմէ՛ս, «Սխուռ», 415.) Աւերդդ
կը համարինք յիշել այս կարգի բազմաթիւ
ուրիշ ձեւագիրները:

Աւերի եւս դիւրին է երկար ցուցակ մը
յօրինել պէտպէս գրերով ձեւագրաց միեւնոյն
ժամանակէն: Թերեւս աւելորդ չէ այս կարգէն
ալ քանի մ'օրինակ յիշել: Առնուք օրինակի
համար ԺԲ դարը: Այս դարէն կայ նախ շատ
թանկագին յիշատակարան մը, զոր Մ. Էմին
ընծայ է Վենետիկոյ մասնաշարքանի, այսինքն՝
Հայոց նախարարաց դասակարգը կամ «Գահ-
նամակն», որմէ երկու մեծ շղթերու ալ էջ յա-
ւով նմանահանութեամբ հրատարակած է Հ. Ղ.
Ալիշան («Արարատ», 430—1.) Արդ այս
Գահնամակը մեծ ու գեղեցիկ Աշոօս կրդ է.
նոյն գրով գրիգորի եպ. Յուսէօրդդոյ իսկագիր
յիշատակարանը ՈԳ. (= 1154) թուին, (նմէ՛ս,
«Արարատ», 167) կամ՝ աւերի բացորոշ եւ
գեղեցիկ Ացման ձեւերով մաքուր գրուած
Աւետարան մը Հոռոմոսի վանաց գրատենն 1181 ին
գծուած, որուն յիշատակարանը նմանութեամբ
հրատարակած է Հ. Ղ. Ալիշան ուրիշ տեղ մը.
(«Շիրակ», էջ 271.) Այս ամէնը ԺԲ դարէն
Աշոօս գրերով, ուստի այն տառերով որով
գրուած էր 1277 ին մեր մասնաշարքանի կըչ-

ման ընծայութեան գիրքը (Թ. 273) կամ
Ստեփանոսի եպ. Ցարայիճեանց (Դ 1311)
համար գրուած ձեւագիրը, որուն յիշատակա-
րանէն երեք տող ըստապարկութեամբ հարդդած
է «Սխական» (էջ 95), եւ ուրիշ ձեւագիրը:
Նոյն ԺԲ դարէն զիւն Բաբուդեան երկաթագրով է
ընդհանրապէս 1193 ին Հէթմոյ համար գրուած
Սկեւուայ շքեղ աւետարանը: Ահէ՛ գոնէ քան
տարի հնագոյն ըլլաւ եւ Ուկնեանի վարքը՝
գրուած Հէթմոյ հօր Օշնի համար, այս անգամ
հնաձեւ բայց նաեւ պարզ Բուրդու. (նմէ՛ս,
«Սխական», 82.) Բոլորգիր է ԺԲ դարուն գրուած
Մաշկեւոր անապատի ճառընտիրը, (նմէ՛ս, «Սխ-
ական», 408), ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս դար մ'մտքը
2ԵԸ. (= 1309) թուին նոյն անապատը գրուած
Աւետարանը՝ պարզ ու անխառն մեծ բոլորգրով:
— ԺԳ դարէն ալ քանի մ'օրինակ, Երեւոյն
կոստանդին գլխագիր 1271 թուականաւ, որ
բոլորգիր ըլլալու է, սակայն արդէն չլուրճ եր-
եւութիւն շատ մասերուն. նոյնպէս Գայլեճոր
գրուած Վաթնուղիկէից մեկնութիւնը 1290 տար-
ւոյն: Երեւոյն նոյնպէս Բուրդու գրով Պի-
տայից գիրքը նոյն Գայլեճորը 1298 տարեին,
ուստի նախընթացն ու թ մտարի ետքը: Վերջինս
չորս տարի միայն կանախ է գրուած ձեւով
Հաւաքաւոր Ժշխարանն, 1294 ին գրուած
Հէթմոյ Պատմիչ համար, որուն երեք տեսակ
բոլորգրով յիշատակարանը նմանահանու-
թեամբ յառաջ կը բերէ «Սխական» (էջ 337.)
Եսայիայ Նշեցոյ գերականութեան իսկագիր
օրինակը (նմէ՛ս, «Սխական», 132) բոլորգիր է
պարզ ու կանոնաւոր ձեւերով, բայց անոր խո-
րագրին վերջին երկու տողը (մանաւանդ «հաւա-
քեալ, բառը» նոյնպէս պարզ ու զարգացեալ
նորագրի կ'երեւայ, կրնային նոյն իսկ շղագիր
անուանել: — Այնպէս այս ցանկը տակաւին
երկար շարունակել, եւ այն՝ քաղելով միայն
Վենետիկոյ ձեւագիրներէն՝ որչափ ծանօթացած
են ասոնք Սիշանի մեծայարգ գործքերով, թող-
լով նաեւ ուրիշ հաւաքածներ: Օրինակներ այս
մասին չափազանց շատ են՝ կրկին եւ կրկին ա-
պացուցանելու որ քիչ շատ ամէն ժամանակ
ԺԲ-ԺԳ դարերէն սկսեալ՝ Հայոց ամէն տեսակ
գրերով գրուած ձեւ կրնայ գտնուիլ եւ կը գտն-
ուի, ուստի տառերու տեսակները յաճախ մի-
եւնոյն ժամանակ եւ իրարու հետ գործա-
ծուած են:

1 Գեւ էջ մը նմէ՛ս, «Սխական», 88. էջ մ'ամբողջ
գոնատիպ շքեղ կամարներով համարաբարձի՝ նոյնու-
թեամբ հրատարակուած՝ անդ, էջ 84—85.

կարծեմք մինչև այստեղ ըստածներեն քիչ շատ տեղեկութիւն ունեցանք մեր տառերու այլեւայլ ձեւերու հնութեան մասին, որչափ մեր ձեռքն եղած միջոցները ինչ ներքին առ այժմ: Ասով պատասխան տրուած է՝ կ'ըլլայ Ուսուցչապետին այն հարցման ալ թէ «Ո՞ր ժամանակէն են հնագոյն ձեռագիրքն երկաթագրով, եւ ո՞ր ժամանակէն հնագոյնը ոչ-գլխագրով», Սակայն ցուցնելու համար թէ տակաւին որչափ բան կայ պրպտելու եւ քննելու, կը գնեմ հոս էջ միանի գրասան հին ձեռագիրներէն մէկ քանին, որ արժանի են ուշագրութեան եւ քննութեան: Ասոնք քաղուած են նոյն գրասանի՝ կարենանցի կուռած ցուցակէն (Տիգր. 1863), ի՞նչ ճիշդ են այն տեղ գրուած թուականներն եւ ուրիշ տեղեկութիւնները. բայց աստի այս ցանկը լիակատար չէ, ինչպէս բնական ու է, այլ միայն հարեւանցի կերպով աչքէ անցնելով ֆաղուած: Ընդհանրապէս մեր ինքզինք լուսաւորութեան համար գտնուած է այն ցուցակէն մեծ օգուտ մը քաղել: Սովորաբար կը նշանակուին հոն «երկաթագիր», «բոլորգիր», եւ «նոսրագիր», եւն առանց որոշ բացատրութեանց եւ ծանուցիչ հանգամանաց՝ գրերու այլեւայլ աստիանաւորութիւնաց մասին, շատ ձեռագրաց համար այս պարզ անուաններն ալ մոռցուած են նշանակուել: Ահա քաղուածք մը նոյն ցուցակէն:

«Երկաթագիր» (անշուշտ բառական մաս մը միջին մետրոպեան) կան ի միջի այլոց՝ թ. 886 ճառընտիր՝ գրուած հրամանաւ. Պետրոսի կից. Գեւորգարձի՝ ՆԳԵ (1046-7) թուականին (տես մեր «Ցուցակ» էջ 609—610). — թ. 223 Աւետարան մեծագիր Բագնայրի վանաց որուն մէջ կայ յետոյ յիշատակարան մը բոլորգիր 20Ե (1308) թուին, գրուած Գեղանէ յորդոյ Ստեփաննոսի. — թ. 230 Աւետարան ԺԳ. դարուն (ՊԳ = 1355) Բովհանէն աւետան քահանայի մը ձեռք ինկած. — թ. 253 Աւետարան, որուն ստացողն էր Սմբատ որդի Վահրամայ քրիստոսասէր Պատրիկ. յետոյ նորագուած Պարոն Ալեքսի հրամանաւ Ոկթ (1220) թուին. — թ. 362 Աւետարան՝ Սեբաստիա գրուած ՀԺԵ (1066) թուին Գրիգոր քահանայէ. — թ. 905 Եպիփանու կնիքաւոյ ճառք, գրուած փոշիկ ամբիդայէ՝ ՌԱԶ, 1187, թուին: — թ. 917 ճառընտիր

գրեալ ՈՒՐ (1201 (թուին. — թ. 922 ճառընտիր՝ 2ԻԵ (1278) թուականին, եւ բազմաթիւ ուրիշներ. ամենքն ալ երկաթագիր ըլլայ գլխագիր կամ միջին մետրոպեան, ԳԵՆԵ ԺԱ — ԺԳ. դարերէն. ոմանք աւելի հին ալ կ'երեւան:

Բ. «Փութ երկաթագիր» է՝ ի միջի այլոց՝ Երմիածնի հռչակաւոր ձեռագիրքն, ուր թ. 2048, 15, թղթի վրայ գրուած 971 ին եւ «Նորագու. ՆԱ» (981) թուին: Այս ձեռագրին վրայ որ հնագոյն եւ կարեւորագոյն հայ գրչագրաց մին է, խոսած ենք ուրիշ տեղէ:

Գ. «Բուրդէ» թ. 229 «Աւետարան փութ Բուրդէ» գրեալ է մագաղաթի լայնել Սարգսի ի Բրիտանոփոր կրօնաւորէ ի թուին Հայոց ՆԲԲ (1033): Ի՞նչ տեսակ բոլորգիր է արդեօք այս գրչագրին՝ որ բոլորգիր ծանօթ երկրորդ հնագոյն վկայն է՝ վերը յիշուած կողմով ձեռագրէն 34 տարի ետքը գրուած ըլլալով. — թ. 238 Աւետարան «մեծ բոլորգիր», գրուած ՀԿ (1111) թուին: — թ. 1152 Սաղմոսամկնիչ Լամբրոսոսցւոյ՝ Լեւոն արքայէն ընծայ խաւորած Հաղթանայ վանաց, ՈԱԹ (1190) թուականին. — թ. 1330 Մեկնութիւն Գործոց Առաքելոց մեծագիր բոլորգիր գրեալ ի թուղթ բամբակի՝ ի թագաւորութեան Միքայէի Գուկի՝ ի Եպիփանու ի թուին Հայոց ՀԻԵ (1076), ուստի 43 տարի ետքը վերոյիշեալ թ. 229 ձեռագրէն. — Բարգի է թ. 238 «Աստուածաշունչ քառածալ բոլորգիր» Սիս գրուած 2Ե (1258) թուականին, եւ ուրիշ չափազանց շատերը

Դ. «Նոսրագիր», գրչագիրներէն յիշենք միայն թ. 902 ճառընտիր գործոց Եփրեմայ «քառածալ նոսրագիր գրեալ է թղթի ի վան Ահնեայ», 2ԿԲ (1313) թուին. — թ. 1086 «Մեկնութիւն հինգ գրոց Մովսէսի քառածալ նոսրագիր ինքնաձեռագիր» եւն՝ ՊԿԹ (1420) թուին, եւն եւն,

քիչ մ'ուշ է՝ կարծեմք՝ Եպիփանու ճառերը «երկաթաբոլորգիր» գրելու:

Ե. Եւս մեր «Մատենադարան մասը Ուսուցչապետին» են. Վիննա 1895, էջ 295—96. Խրեւ. յառեւում Սեփակոսի վրաց մը հնազանդութեան: Չեռագրին այժմ Երմիածնի գտնուից յետոյ իմացածք. մեզ ծանօթ էր Նախնապար ընդօրինակութիւն մը՝ որ Վիննայի կը գտնուի, տես անդ՝ էջ 202:

Յ. Եւս մեր կը նշանակէ «ՌԱԹ, 1180», երկուքն ալ սխալ: Այս ձեռագիրն երկու պատմական յիշատակարանը կամ Լամբրոսոսցւոյ ընթերց գրուած անոր Մամուէն անուանուի: Այս տեսած է ի թրթիւն «Աւետարան» 1878, Գ, էջ 80—101. ձեռագրին մասին տեղեկութիւն մը՝ անդ, էջ 89 ԿԵԵ:

¹ Այսպէս ցուցակին մէջ ՄԵՆ՝ «ՌԱԶ» աղագրութեան սխալ կը համարենք փ. «ՌԱԶ» (1187) ուստի հոս տրեմք: Չենք կարծիք որ ՌԱԶ ԿԵԵԵ ըլլայ եւ սխալ՝ քրիստոսի թուականը. վասն զի ՌԱԶ (1587) տարին

